

Tartu Ülikool
Usuteaduskond

Hendrik Valgma

Eksitaja Eesti rahvausundis:
eksitajakogemuse muutumisest ajas Setumaa pärimuse näitel

Bakalaureusetöö

Juhendaja
Reet Hiimäe, PhD

Tartu 2020

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
Eksitajakogemuse kontekstist: metsasfääri kultuurilis-usundiline tajumine.....	9
Metshaldjas – eksitaja sugulane	11
Eksitavad kohad	16
Eksitaja	19
Abinõud eksimise ja eksitaja vastu	21
Kokkuvõte	24
Summary	25
Kirjandus	26
LISA 1.....	28

Sissejuhatus

Teema valiku põhjendamine

Käesoleva bakalaureusetöö teemani “Eksitaja Eesti rahvausundis: eksitajakogemuse muutumisest ajas Setumaa pärimuse näitel” jõudmisel on mitu erinevat põhjust. Antud teema on tekitanud minus huvi seetõttu, et olen varasemalt Setumaal viibides nii mõnessegi tavamõistusele seletamatusse olukorda sattunud. Samuti kuulsin ma eksitajast esmakordselt just Setumaal, mis annab alust arvata, et tegemist on antud bakalaureusetöö jaoks informatsiooni ammutamiseks viljaka pinnasega. Teiseks teema valiku põhjuseks on teema sobivus religiooniuringute valdkonda, kuna kirjeldatavad eksitajakogemused paigutuvad üleloomulikku maailma ning on seotud vastavate uskumuste ja maailmapildiga, ning minu hinnangul on tegemist suhteliselt väheuuritud teemaga, mis vajaks sügavamat uurimist ning kajastamist eelkõige just vastavas pärimuses toimunud muutuste aspektist – töö peamine eesmärk on anda isikukogemuslugusid võrreldes ülevaade eksitajakogemuse muutumisest ajas ühe piirkonna (Setumaa) näitel. Tänapäeva linnastunud ühiskonna liikmel on raske ette kujutada, milline oli suhe inimese ja metsa ning seal pesitsevana kujutatud elus- või üleloomulike olendite vahel ajal, mil metsapervel aastaringne elamine oli rohkem tavaks. Globaliseerivas maailmas on side loodusega jäänud tagaplaanile, kuid loodusega seotud ebatavalised lood on säilinud ning seetõttu leian, et tänapäevase pärimuse talletamiseks ning vastavate kogemuslugude mõtestamiseks on tarvilik antud teemaga spetsiifilisemalt tööd teha.

Teema piiritlemine teadusvaldkonnas

Traditsiooniliselt on üleloomulike olendite ja nendega seotud kogemuste käsitlemine olnud pigem folkloristide pärusmaa, kuid seda on igati asjakohane uurida ka religiooniuringute aspektist. Eesti rahvausus kajastuvad eksitajakogemused kannavad endas numinooset aspekti, mis on tähendatav ka klassikalistes religiooniga seonduvates jumalakogemustes. Samuti on võrreldavad tavavälise kogemuse käigus vallanduvad emotsioonid. Lisaks on viimase kümnekonna aasta jooksul üha enam täheldatav humanitaarteaduslike distsipliinide (nt folkloristika, etnoloogia, teoloogia, sotsioloogia) segunemine, kuna religioossuse ja spirituaalsuse

definitsioonid on usundiliste kogemuste pluralistlikumaks muutumise tõttu samuti muutunud laiemaks ja nende piirid on järjest hägusamad.

Lühiülevaade probleemi senisest uuritusest

Järgnevalt annan lühikese ülevaate eksitaja-fenomeni uurimisloost – sellest, millised on olnud teiste uurijate lähenemisviisid ja järeldused ning kuidas need suhestuvad järeldustega, mida tegin enda materjali põhjal. Oluline võrdlusalus oli Ülle Kärneri töö, kuna ta on uurinud eksitaja fenomeni avaldumist samas piirkonnas – Setumaal – 1994. aasta rahvapärandi kogumisretke raames, mis leiab kajastust raamatus “*Palve, patt ja pihlakas*” (Kärner 1996). Madis Arukask on artiklis “Eksimine vadja ja setu rahvakultuuris ning folkloorse etteantuse osa selles” täheldanud, et folkloori tõlgendamine nõuab väljenduslikku ja loomingulist aspekti (Arukask 2000: 1). Enda uurimusele tuginedes julgen väita, et suurem osa vastajatest on mõnes oma eluetapis metsa ära eksinud, kuid pole selles näinud midagi eriskummalist. Sellegipoolest tuuakse lugude esitamisel vahel sisse ka viide rahvausundist tuntud eksitajale. Kui inimene tõlgendab oma eksirännakuid liigse alkoholitarbimise kõrvalnähuna, siis tõepoolest pole tegemist üleloomuliku sündmusena, kuid tänapäeva sekulariseerunud maailmas ei tarvitse jutustaja ka alati olla aldis oma kogemust üleloomulikes kategooriates tõlgendama või esitama. Oluline on Arukase mõte, mille järgi folkloor on teabetekst asjade tõlgendamiseks. Folkloorset etteantust on vajalik ühest küljest ümbritseva struktureerimiseks ja teiselt inimese käitumise korrastamiseks selles (Arukask 2000: 1). Sarnaselt Arukasele olen ka ise uuemate kogemuste tõlgendamisel näinud elemente folkloorsest etteantusest. Lugudes mainitud metsatavade rikkumisele järgnev eksimine on minu hinnangul otsene näide, mis tõestab püsitatud väidet. Enda poolt kogutud materjalis oli näha etteantuse otsest mõju inimesele – loodi seos metsa all jalgrattaga tiirutava naise ning eksitaja vahel ning edastati seeläbi tekkinud teadmine, et säärase väega jõudu katsuda pole mõtet.

Senistes uurimustes pole vaadeldud eksitaja kajastumist meedias ning meediamõju rolli tänapäevaste eksitajakogemuste tõlgendamisel. Eksitaja fenomen leiab kajastust ka tänapäeva meedias, toetades sellega seonduva usundilise teadmuse kestvat püsimist muu teabevoos hulgas ja võides anda lugejatele inspiratsiooni mõne oma ebatavalise looduskogemuse tõlgendamiseks just eksitajakogemusena. Nelli Teatajas avaldatud artiklis “Eksitaja metsarajal” kajastab ühe Võrumaa

daami kohtumist eksitajaga. Kõndides juba kümneid aastaid kõnnitud teed, saab daam äkki müstilise kogemuse osaliseks: kui ta jõuab kiriku juurde, lahvatab kõva torm ning daam leiab end ühtäkki keset metsa. Paigal olles torm vaibus ning naine oli taas tuttavas kohas. (Rebane 2018: 1) Artiklis on ära mainitud ka tegevused, mida peaks metsas eksimise käigus järgima. Üheks tarkuseks, mida on kajastatud ka eesti rahvausundis, on paigale jäämine. Seega on säilinud tänapäevases meediakajastuses ka osad varasemast pärimusest pärit eksitaja-vastased abinõud.

Hendrik Relve on öelnud omakorda teises meediakajastuses, et kui metsamärke tõlgendada eesti vanarahva haldjapärimuse järgi, siis on võimalik haldjaid märgata kõikjal (Lõhmus 2014: 1). Seega on ka selles meediakajastuses toodud vana haldjapärimus järjepidevana tänapäeva konteksti.

Mõned uurimused on avaldatud ka eksitaja fenomenist teistes kultuurides, mis võimaldavad kultuurideüleseid võrdlusi. Näiteks Rodenberg märgib, et Rootsi folklooris on tuntud metshaldjale ning eksitajale sarnaseid omadusi kandev üleloomulik olend nimega Skogsrå. Sarnaselt eelnimetatud rahvausundis kajastust leidvatele tegelastele on ka Skogsråle omistatud metsa valvuri ning metsloomade heaolu eest vastutamise roll. Halvasti käituvaid inimesi võis Skogsrå segadusse viia, mille läbi nad metsa ära eksisid. (Rodenborg; 2014) Antud olevuse eripäraks on meeste võrgutamine, mis metshaldja puhul Eesti kontekstis minu uurimuse raames vaadeldud materjalis kajastust ei leia.

Töö eesmärgi ja uurimisülesande püstitamine

Kaugenemine loodusest ning liigne linnastumine on vähendanud looduskogemuse olulisust, kuid samuti inimeste usku maagiasse ja üleloomulikkusesse ning maailma tunnetamist ja seletamist nende aspektide kaudu. Kui muistne inimene loodusega kõneles, siis uskus ta loodust endale vastavat. Vähemalt arvas ta mingisuguse protseduuriga võivat vastava kommunikatsiooni saavutada. (Jürgenson 1995: 1)

Käesoleva uurimistöö eesmärgiks on anda ülevaade Eesti rahvausundis esineva üleloomuliku olendi “eksitaja” kohta ning koguda Setumaalt pärit või Setumaal elavate inimeste käest kogemuslugusid, mis võiksid potentsiaalselt uuendada ning täiendada praegust infopagasi antud valdkonnas. Antud uurimistööga püüan leida muutusi või arenguid, mis võiksid tänapäevases

globaliseeruvast ning suurelt jaolt linnastunud maailmas Eesti rahvausundis kajastust leida. Uurimistöö keskseteks küsimusteks on:

1. Kuivõrd on eksitajakogemus aastaks 2020 muutunud ja millisel viisil?

2. Millised on eksitajapärimuse väljundid tänapäeval? Kas eksitajakogemused on jätkuvalt aktuaalsed või tajutakse neid pigem minevikku vajunud rahvapärimusliku jutuna?

Uurimismetoodika

Metodoloogia osas tuginen eelkõige narratiivi- ja diskursuseanalüüsile. Pöörasin tähelepanu kogemuslugudes esinevatele korduvmotiividele ja kirjeldamisviisidele. Valimi koostamisel on kasutatud lumepallimeetodit ning mittetõenäosuslikke meetodeid, antud juhul mugavusvalimit. Peamiseks kriteeriumiks on intervjueeritava isiklik või intervjueeritavale lähedase isiku kogemus eksitajaga.

Kogemus kirjelduste kohta kasutan töös peamiselt terminit “kogemuslugu”.

Kogemuslugu – Reet Hiimäe on käsitlenud memoraati ja isikukogemusjuttu sünonüümidenä. Tegemist on lugudega, mis on esitajate vaatenurgast reaalselt juhtunud sündmuste kirjeldused. Kui vaadelda antud töö raames esitatud eksitajaga seotud kogemuslugusid, siis tuleb silmas pidada, et isikukogemuslood kannavad endas kogemusi, mis on autorite jaoks väga emotsionaalsed ning on ühtaegu individuaalsed ja traditsioonilised, kuna isiklike kogemuste tõlgendamisel lähtutakse usundilistest eelteadmistest.

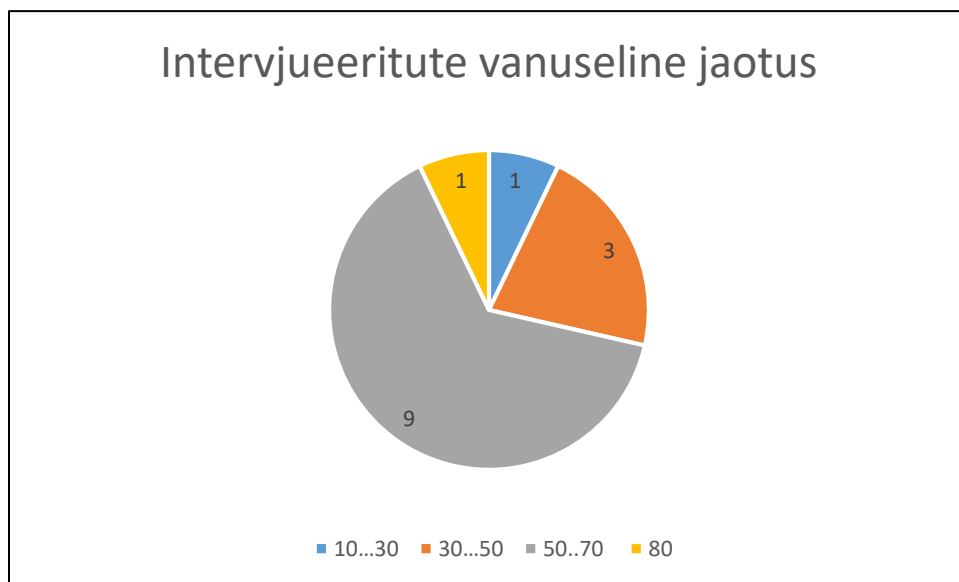
Töö struktuur

Struktuurilt jaguneb uurimistöö kaheks osaks. Esimene osa esitab käsitletava uurimisküsimuse teoreetilist tausta, olustikku ning ajalugu. Teise poole moodustab empiiriline osa, mille käigus viin intervjuude käigus ja varem kogutud uurimisandmete põhjal läbi teadusliku analüüsi vaatlusaluses küsimuses.

Töö materjal

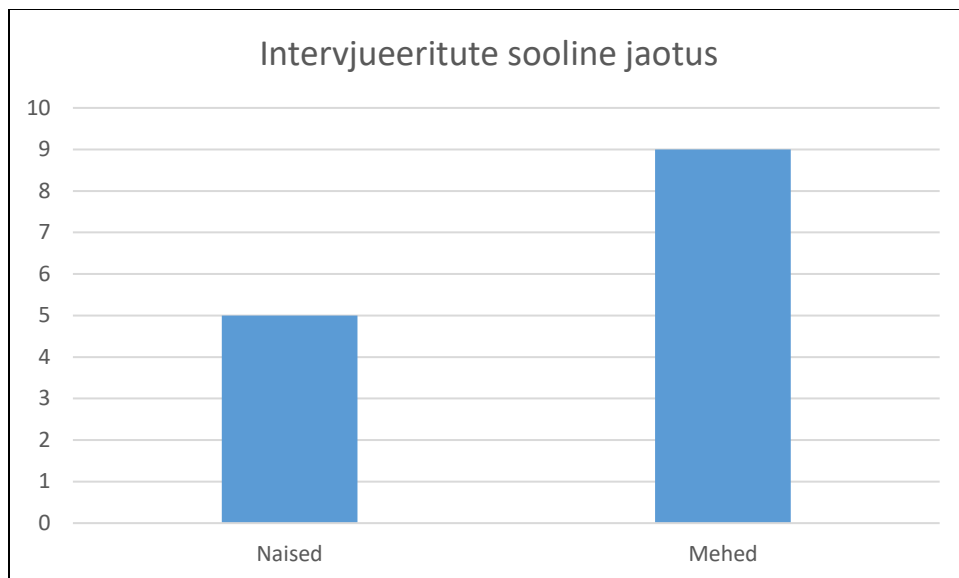
Käesoleva uurimistöö tarbeks kogusin materjale ajavahemikul 27.04.2020 – 01.05.2020. Püüd materjale koguda kestis tegelikult läbivalt terve märtsi ning aprillikuu, kuid elektrooniliste

abivahendite vahendusel tulemusteni jõudmine osutus võimatuks. Riigis kehtestatud eriolukorra tõttu proovisin esialgu asjakohaseid kogumuslugusid koguda kontaktivabalt, kuid tulemusi see meetod ei andnud. Seetõttu läksin siiski Setumaale kogumisretkele, et küsitleda inimesi näost näkku. Setumaal viibides oli pidevalt tunda koroonaviiruse poolt tekitatud õudu ning kartust teiste inimeste ees, mis raskendas märgatavalt materjalide kogumise efektiivsust ja sobiva õhkkonna tekkimist. Kogumuslugude kogumisel keskendusin Setumaa idapoolsematele küladele, milleks olid peamiselt Perdaku, Saatse, Saabolda ning Kundruse. Kogumuslugusid laekus Perdakust 4 ning Kundruselt 1. Kokku küsitlesin 14 inimest, kellest 11 elavad antud piirkonnas alaliselt. Vanusevahemik küsitletud inimeste hulgas varieerus 16 – 80 aastani (vt joonis 1).

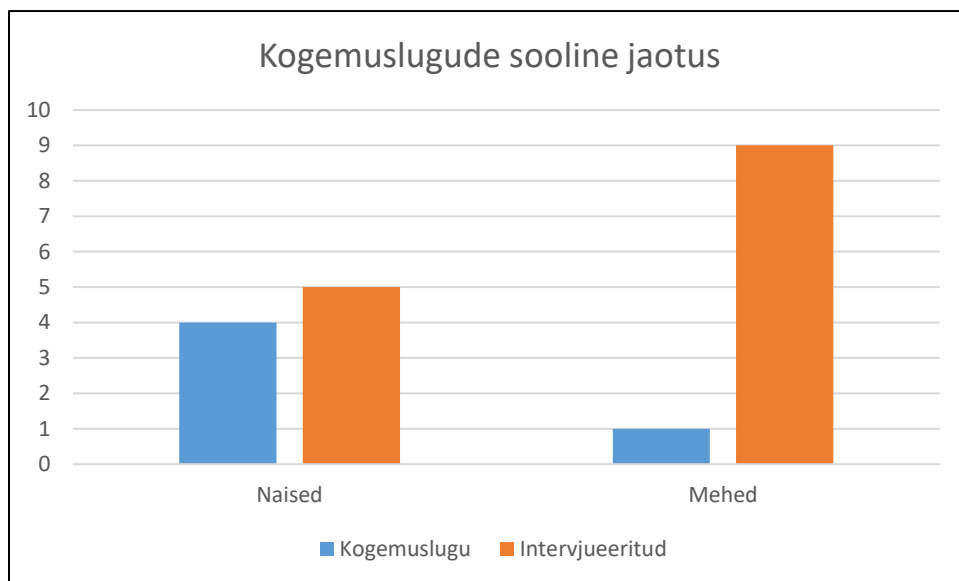
Joonis 1. Intervjueeritute vanuseline jaotus

Intervjueeritavate inimeste hulgas oli 5 naissoost ja 9 meessoost inimest (vt joonis 2).

Joonis 2. Intervjueeritute sooline jaotus

Kogemuslugusid sain naissoost isikutelt 4 ning meessoost isikute käest 1 (vt joonis 3).

Joonis 3. Kogmuslugude sooline jaotus

Võrdlusmaterjaliks kasutasin Ülle Kärneri artiklis (Kärner 1996) avaldatud eksitajalugusid, mis on kogutud enamasti Obinista ning Tobrova lähistelt ning Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivis leiduvaid Põhja-Eestist pärit eksitajalugusid.

Eksitajakogemuse kontekstist: metsasfääri kultuurilis-usundiline tajumine

Saamaks aru eksitajaga seotud kujutelmadest Eesti rahvausundis, tuleb ennekõike vaadata nähtust läbi vanavanemate silmade. Linnas elaval ning metsaga vaid vähesel määral kokku puutuval inimesel on ilmselt raske ette kujutada metsasse suhtumist, metsaga seotud tunnetust ning sellega seotud usundilisi kogemusi, mis on saatnud eesti talupoegi põlvest põlve. Eesti usundiajaloolane Ivar Paulson on leidnud, et mets oli talupojale nii-öelda väliseks ringiks, mis piiras oma väe ning olekuga inimeste poolt asustatavat ja haritavat maad. Mets moodustas lähiümbruse ja seega on talupojal tulnud nii või teisiti kokku puutuda metsas või selle lähiümbruses elavate olenditega, olgu nendeks siis loomad, linnud või metsa valitsevad üleloomulikke jõudu omavad vaimolendid. (Paulson 1997: 53) Loogilise järeldusena võib linnas elava linnakodaniku ning maal elava talupoja ettekujutus metsast olla kardinaalselt erinev. Animistlik usk salapärase jõudude ning vägede olemasolusse on täheldatav ka maausundis ning taarausundis, milles on tänini levinud arusaam, et loodus on hingestatud ja tulvil paigakaitseolendeid (Hiimäe 2019: 168). Vadjalaste ja isurite uskumustekstides kirjeldatakse enamikke üleloomulikke elamusi, mis metsas inimesele mõju avaldasid, *paha* sekkumisena (Västriku 2007: 193). Võrreldes eestlaste arusaamaga võib vadjalaste ja isurite uskumuspilti pidada negatiivsemaks. Põhjusi selleks võib-olla mitmeid, näiteks ristiusu mõju (ja sellega seoses paganlike kohavaimude demoniseerituse) erinev ulatus.

Ivar Paulson on kirjutanud eestlaste usundilist maailmapilti kirjeldades, et metsa minnes kehtis vastavate tavade abil eriline, vastastikuse mõistmise ja respekterimise alusel seisev vahekord, kus lähtuti põhimõttest – nii nagu mina metsale, nii mets minule. Halva käitumise korral võis mets valesi käitunud inimese metsa ära eksitada, “metsa ära peita”, haiget teha, mitmesuguseid haiguseid tuua, teda karust murda, huntidest kiskuda või ussist hammustada lasta. Näiteks tabas pärimuse järgi selline kohtlemine metsaminejat, kes mõtte, sõna või teoga metsa ja selle taimi, puid, loomi ja linde kuidagi solvas, rikkus või reostas. Metsaeluga on seotud paljud käitumisreeglid, mida oli tarvis metsas viibides silmas pidada, et mitte seal elavaid asukaid häirida. (Paulson 1997; 54) Metsaga seotud üleloomulikuna tajutud kogemusi võib osalt seletada kognitiivsete faktorite nagu näiteks pimedus, väsimus, hirm mõjuga. Lauri Honko leiab, et

memoraadis esitatud üleloomuliku kogemuse puhul tuleks lisaks arvesse võtta üleloomuliku kogemuse liiki (visuaalne, auditiiivne, taktiline või nende kombinatsioon) ja tajumise tingimusi (pimedus, hämarus, monotoonsete ärritajate mõju, kogeja seisund, näiteks haigus, üleväsimus, purjusolek, tugeva hirmu või soovimise seisund) (Honko 1972: 95–96). Metsa tajumist ohtliku ning salapärasena toob hästi esile tõsiasi, et sageli prooviti lepitust või rahu leida metsavaimudega läbi ohviandide või kingituste. Ivar Paulson on selle kohta kirjutanud: “See töötus, mis tähendas algselt päris konkreetset, näiteks kõrtest, okstest, nahkadest, vöödest, õitest, viljapäist ja üldse kõiksugu “väge” sisaldavaist esemeist tehtud sidet, mille inimene köitis puu ümber või kuhugi mujale anniks mõnele üleloomulikule olevusele (metsaelu ringis näiteks metsavaimule), kellega ta niiviisi sõlmis nähtava ja käegakatsutava lepingu põhimõttel, millel rajanevad väga mitmesugused ohvritoimingud: “annan sulle, et annaksid vastutasuks mulle”.” Antud tava kasutati ka metsaga lepituse leidmiseks, näiteks looma tapmisel, kelle hinge või kaitsevaimu taheti lepitada ning tapmisest tulenevat kahju heaks teha. Samuti kasutati sarnast rituaali ka enesest kurja välja ajamisel ning oma tegemistele edu või õnnistuse saamiseks. (Paulson 1997; 54) Metsas valitsevatele jõududele viisid andameid ka paljud teised rahvad, näiteks vadjalased ning isurid, asjakohaseks näiteks on Västriku uurimistöös ilmunud kogemuslugu, mis käsitleb Solomondia Kuzmina metshaldjaga rahu tegemise talitusi.

“Haldjas see on selline. Ehmatad, tema halvab ojas, halvab maas. Haldjad, need halvavad. Oja haldjad, või soo haldjad, või metsa haldjad. Sinna viiakse ohvrit. Haldjas võttis, viidi ohver. Ohver on niisugune: puhas valge riideriba. Ja siis kolm kopikat raha või kopikas, uued. Ja pannakse sinna paika, kust on haigus tulnud. Ja kolm korda kummardatakse maha. Ja meieisa loetakse. Ja “Anna andeks, armas maa ja kallid oja.” Siis tullakse koju ja tagasi ei vaadata. Ja see tehakse enne päeva tõusu, kui kõik magavad. Et keegi ei näeks. Keegi ei teaeks. Ja siis saab terveks. Mina nägin mõnd haldjat, mõnel viisil näitavad” (Västriku 2007: 195).

Antud tekstist nähtub, et lisaks sellele, et inimene viis metsa miskit, tahtmaks midagi vastu saada, võidi ande viia ühtlasi ka selleks, et haldjas rohkem kurja ei teeks. Riideriba ja andami metsa viimine on üles tähendatud ka eesti usunditekstides, mis loob sideme eri kultuurides kasutatud sarnastest talitustest sarnaste probleemide lahendamisel. Seega võib järeldada, et mets on varasemas eesti ajaloo olnud inimese jaoks hirmus ning pigem kardetud paik, millesse tuleb

aupaklikusega suhtuda, hoidmaks metsaga häid sidemeid. Samuti leian, et respektööri fakti, kus loodus on võimsam kui inimene ning endast võimsamate jõududega oli ellujäämiseks mõistlik mitte ülearu probleeme tekitada.

Metshaldjas – eksitaja sugulane

Et saada paremat ettekujutust eksitajast, tuleb esmalt kästileda metshaldja fenomeni Eesti rahvausundis. Metshaldjas ja eksitaja kannavad metsaolenditena endas mitmeidki sarnaseid jooni – vahel seisneb erinevus ainult olendi erinevas nimetuses. Eksitaja ning metshaldja sarnaseid eksitavaid jooni kajastavad järgnevad kogemuslood:

Metsaldijas. Mets on teedja ja tunnetu, aga eksitab ära. Keeri edesi ja tagasi, aga ära tulla ei õska. Kõik on ninda võõras, õige võõrast teeb. Ühekõrraga selgib ära, näed, et õledki õige ligi. Mul on kolm korda niiskene asi trehvand. Küll ma palusin, küll ma nuttasin ja mõnda muud. Nagu uimane õled. Aldija lugu on niiskene, aldija jäljed teevad seda, kui ta jälgedele pääle astud. Jälgidest ei näe küll kedagist. Siin mäel õli jutlus. Mina õlin noormees ja läksin sinna ja jäin mäele magama. Sealt tuli ja ajas minu välja: “Et sa enam siia magama ei jää, sinna tee pääle!” Siis seal tuli see metshaldjas. Ta õli kui inimene, see õli õigesti siin mõisas. Arvasin selle õlema ja õligi see. Me käisime kaks pühapäeva metsas, ühekõrra tuli metsaldijas sinna, õlime ta jälgede pääl. Õhta Metsküla all metsas see õli. Ei kuule koera häält, õlime selle päeva aldija jälgede pääl. Päiv akkas looja minema, koer akkas aukuma, õlime küla all. Tulime mõisa, metsavaht ütles: “Mina õlen mitu korda ta jälgede pääl olnd.” Metsaldijas – elav inimene on, niisamate riides kõhe, aga on aldijas. Ise olen näinud. (Hiemäe 2015: 28) ERA II 37, 540/2 (3-5) < Jõhvi khk., Mäetaguse v., Võide k. – R. Põldmäe < Joosep Reinveldt, 86 a. (1931).

“Igas metsas on oma alijad. Kase metsa alijad ei lähe ilmaski lepa ega tame metsa, ei kua kahest ühtesugu metsast teise. Alijad piavad ise ia vaimude selsist olema. Lausa paha ei teha nad kellegille. Neid piab vanal aal metsa oidjateks olema pandud. Paha inimesi piavad nad vahest irmutama ja ära eksitama, nagu neid, kes pühapää puid raiuvad, rumalat nalja teevad ehk mis aal tahes kuski paha asja piäle lähevad. Vahest näidata alijas enast undi, karu, ussi kombel ja irmutada

nõnna inimesed minema, nagu neid, kes riidlevad, pasavad, tidrukuid kisuvad, tantsivad.” (Jüri) (Loorits 1948: 87).

Metshaldjat on uurinud ning tema kohta kirjutanud folklorist ja eesti keele ning kultuuri õpetaja Aino Laagus (Laagus 1976). Laagus esitab järelduse, et metshaldjas võib endast märku anda üsna ebamääraselt, näiteks võib inimene tõlgendada juhuslikke, üksikuid ja ebaharilikke loodusilminguid millegi üleloomuliku kehastusena. Teiseks võib haldjas oma olemasolu manifesteerida täiesti kuulmata ja nägemata mingi tegevuse tagajärje kaudu. Haldjas võib endast märku anda näiteks ajades inimest vaimsest tasakaalust välja, millega kaasneb lühiajaline meelemuutus või segimine, mille käigus inimene oma rajalt eksib. Kolmandaks võib haldjas nii vahetus paranormalses kogemuses kui ka selle kogemuse kirjelduses omandada selge küllalt keerulise kas antropo- või zoomorfse kuju. Haldjas avaldab ennast kui reaalselt eksisteeriv füüsiline kuju, kellel on voli sekkuda inimese tegevusse. Haldja kuju eri vormides on näha hierarhiat alates lihtsatest ilmingutest kuni püsivate ja keeruliste tajudeni. (Laagus 1976: 26) Uku Masingu arvates mõjutab metshaldja välimust metshaldja tuju (Masing 1998: 179). Aivar Jürgenson on leidnud, et juhul kui haldjas ilmutab ennast inimkujul, siis esineb ta kogejale kas tuttavana või võõrana. Esimesel juhul ei teki kogejal kahtlustki, et tegu võiks haldjaga olla. Sagedased on Jürgensoni arvates ka segavorimid nagu näiteks kitsejalgedega mees, pooleldi puu-pooleldi inimene. (Jürgenson 2010: 1) Toon järgnevalt võrdluseks enda kogutud kogemusloo, milles haldjas esineb tuttava inimesena, juhatades eksinu õigele teele;

Kogemuslugu 4

Olin Poligoni peal seenel ja siis oli tuttav läks koju, pani mind metsas maha ja ütles, et 3-4 tunni pärast tuleb järgi ja toob koju. Siis ma eksisin Poligoni peal ära, ei saa aru kus ma olen, oli väike koerakene kaasas. Ilm oli pilvine. Siis hakkasin hõikuma ja keegi hõikas vastu. Hakkasin hääle peale minema ja mehe hääle oli. Sain veel natukene tiirutada, mägine oli ümber ja vaatan, et üks mees seal korja seeni seal kus see Poogandi (järv) tee on. Vaatan tuttav mees ja mees ütles mine siit otse ja siis saad tee peale, ja ei olnudki tee pealt kaugel. <Võru, Saaterinna nulk, Perdaku küla - Hendrik Valgma < Taali Linnumets, 67. a (2005).

Antud loos ei ole tuttava meesterahva kujul metsas kohatud olendi eesmärk eksinud hinge veel sügavamale metsa peibutada, vaid vastupidi, ta näib saabuvat selleks, et eksijale õige teots kätte näidata. Intervjueeritav täpsemalt ei määratle, kas pidas kohatud meest üleloomulikuks olendiks või tavaliseks inimeseks, kuid oma motiivide (eksimine ja pärast välist sekkumist kiire metsast väljapääsemine) poolest sarnaneb see tüüpilisele eksitajaloole. Intervjueeritav ei olnud mehele niivõrd lähedal, ega teadnud tema sealviibimisest midagi, seega võib spekuloida, et ehk oli tegu healoomulise metsavaimuga, kes naise ahastusehetkel lõpuks õige tee peale juhatas. Antud olukorras oleks muidugi paradoksaalne mõelda, et eksitaja või metshaldjas eksitab naise vaid oma lõbuks ära, teda siis hiljem õigele rajale juhatades, kuid võib-olla oli tegu juhusliku eksimisega, kus metshaldjas abivajajale appi tuli. Samuti võib hüpoteetiliselt tegu olla olukorraga, kus metshaldjas ja eksitaja tegutsevad metsas üheaegselt ning metshaldjas heastab eksitaja poolt tehtud kurja.

Uku Masing on Eisenile toetudes täheldanud, et metshaldjas võib eksijale enda majas süüajuu pakkuda, teda seejärel õigele teele juhatades (Masing 1998: 181). Sarnast metshaldja ning eksitaja tööjaotust ja tegutsemise dünaamikat puudutab ka Valve Nallapea kogemuslugu.

Räägitakse küll, et on eksitaja. Ei saagi välja. Metshaldjas pidi eksinu metsast välja juhatama.
RKM II 396, 410/ II (22) < Võnnu, Kosova k., Ahja v. – Anu Korb < Valve Nallapea, 65.a (1986).

Välistatud ei ole ka asjaolu, et tegemist oligi eksija tuttavaga ning kaks põgusalt tuttavat inimest põrkasid juhuse tahtel säärastel asjaoludel metsas kokku, seega võib lugu olla tekkinud ka tavalise inimestevahelise kohtumise tõlgendusena.

Eksitamine on Aino Laaguse arvates ainukene otsene tegevus, millega haldjas endast märku annab. Episoodiliselt seostub haldjas ka teiste motiividega, milleks võivad olla laenu teiste uskumuslike tegelaste olemusest, kellest osa kannab kindlat nime, kuid teine osa on nimeta. (Laagus 1976: 20) Mall Hiemäe on leidnud, et metshaldjas esineb kõige sagedamini inimese – hallis rõivais vanamehe, eide, noore naise või poisikese kujul. Looma või linnuna näitab metshaldjas ennast harvemini kui näiteks kodukäija või vanakuri (Hiemäe 2015: 19; 20). Seega

on metshaldjaga isiklikku kontakti kogunud inimesed näinud metshaldjat ennekõike inimkujul. Sageli käitub metshaldjas oma valdustesse sattunud inimestega vaenulikult: ajab jahilinnud küti eest kaugemale, tembutab, hirmutab, eksitab, sunnib oma teelt lahkuma (Hiimäe 2015: 20).

Järgnevas kogemusloos on eelnimetatule iseloomulik asjaolu, et selgelt on ära tunda metshaldjale omaseid välimuslikke motiive.

Minu ema läks Väiküla metsa maasikale. Korjanud maasikaid, läind temal pastli pael lahti. Istunud kännu otsa ja näpitsenud paella. Korraga läheb tema eest läbi suur vana mees. Pikk kepp olnud käes, suur pikk maani ulatuv mantel seljas ja nagu samblane habe ees. Tema hakand vaatama ja küsind “Kes sa oled?” Seda kuuldes kadunud vanamees kui tina tuhka. Tema kartnud ja tulnud ära, et viimati eksit pärast ära. Tulles aga eksinud ära, ehkki mets on küll tuttav olnud. Alles hilja õhtul saanud koju. (Hiimäe 2015: 22) ERA II 217,471 (26) < Simuna khk., Paasvere v., Salutaguse k. < Rakvere l. < Triigi – E.Kukner <Heleene Angus, 47a. <vanematelt ja tuutavatelt (1939).

Eksitajale omased käitumismotiivid avalduvad alles tema tegevuse kirjeldamise kaudu. Samuti mainitakse antud loos tonte, keda pärimuses enamasti kujutatakse deemonlike olenditena, samas pole tekstis üheselt kirjas, kes täpselt eksitas. Seega ei ole piir kahe kategooria “koht kui eksitaja” ja “olend kui eksitaja” vahel kuigi selge.

Järgnevalt võrdlen Põhja-Eestis kogetud eksitajakogemusi Lõuna-Eesti omadega. Esimene lugu (vt lugu 1) on pärit Põhja-Eestist ning teine lugu (vt kogemusulugu 3) on minu poolt kogutud kogemuslugu Setumaalt.

Lugu 1

Võrnu Salas üks naisterahvas läks heinamaalt koju leiba ahju panama. Jäi seisma, ei osand enam edasi minna. Seisis hommikuni seal. Seal pidi olema paha koht, tondid pidid käima üle. Kui tema jälgedele lähed, siis ei pääse enam kuhugi. (Hiimäe 2015: 22) ERA II 28, 350 (6) <Lüganuse khk., Maidla v., Venoja k. <Oandu k. – R.Põldmäe < Juhanes Krautmann, 36 a. (1930).

Kogemuslugu 3

Olin hästi tuttavas metsas seenel ja ühtäkki sain tundmatu koha peale välja. Sain tee peale ja sealt ei osanud kuhugi poole minna, oli pilvine aeg. Olin paigal ja järsku nägin liiva peal, et olid meesterahva kingajäljed ja hakkasin neid mööda minema, sain natukene minna ja oli tuttav koht ees. Jäljed tõid mind koju. <Võru, Saaterinna nulk, <Perdaku küla - Hendrik Valgma < Taali Linnumets 67a. ~2000. a.

Mõlemas loos on märgitud jälgi. Põhja-Eesti käsitluses on aga uskumuse kohaselt paha koha juures olevatele jälgedele astumine negatiivse alatooniga, mis inimese lõplikult ära eksitab. Lõuna-Eesti näitel viisid jalajäljed eksinu välja tuttava kohani. Välistatud ei ole, et jälgede näol oli tegemist mõne kohaliku meesterahva jälgedega, kes mööda samu radu käis ja lõpuks metsast välja liikus.

Kogemuslugu 2

Perdaku küla poolt talu poole jalutades nägin enda eest risti üle sõitmas jalgrattaga naisterahvast. Rada, mida mööda naisterahvas sõitis on praeguseks ajaks ümber tehtud Eesti-Venemaa piiri tähistavaks liivaribaks. Varasemal ajal oli ka tegemist üsna liivase rajaga. Liikudes kohani, kus jalgaratturit märgati, ei olnud liival aga ühtegi jälge, ning naisest polnud kuskil ühtegi jälge. Pidasin kaduvat naitserahvast eksitajaks ning ei sõendanud üle naise teekonnast tekkinud mõttelise joone minna, kartes ära eksida. <Võru, Saaterinna nulk, < Perdaku küla - Hendrik Valgma < Indrek Tenno 51a 1993 juuli.

Võttes arvesse järgnevat minu poolt kogutud Lõuna-Eestist pärinevat kogemuslugu (vt kogemuslugu 2) on motiiv sarnane Põhja-Eestist pärit loole. Inimene on teadlik sellest, et rada mida mööda haldjas liigub ei ole mõeldud ületamiseks, sest vastasel juhul võib inimest tabada eksimine või mõni muu õnnetus.

Lugu 2

Aga ma tulin ükskord Petserist – nüüd on ta välismaa – ma hakkasin ka, et ma tulen siit otse teist teed. Aga sain ikkagi välja sinna tee peale, kust ikka rohkem ja kogu aeg käisin. Ma olin juba teises

linna otsas ja et ma siit saan otse, aga ei... Sain õhtuks koju. Tuu oli päise päeva ajal. A ma ei tea, kes mind eksitas või. Ja enne ei saanud aru – sääl all on oja. Kui see ojakene hakkas sulisema, siis nigu pääsesid silmad lahti, et vot, ma olõ tuusama tii pääl. Ma ka ikka üks paar tundi mõtsa mööda seegasin. (198, 42 <N, u. 50a.). (Västriik 1996: 200)

Kogemuslugu 1

Korjasin taluõuest umbes 300 meetri kaugusel olevast metsatukast koos koeraga seeni. Kiusu pärast kordasin endamisi mõttes “essutaja-kessutaja” mantrat. Oli päevane aeg. Ühtäkki olin täiesti eksinud, ei leidnud enam koduteed. Auto signaali peale sain lõpuks õige suuna kätte. <Võru, Saaterinna nulk, < Perdaku küla - Hendrik Valgma < Monika Tenno 47a 2019 oktoober

Võrreldes enda poolt kogutud kogemuslugu (vt kogemuslugu 1) Setumaalt ning Ülle Kärneri poolt kogutud Setumaa eksituslugu (vt lugu 2) leiab sarnase motiivi häälest, mis eksijale tee koduni juhatab. Esimesel juhul on koju juhatavaks hääleks auto signaal ning teisel juhul sulisev ojakene, mis eksija silmad avas. Oma olemuselt on lood üsna sarnased.

Vadja rahvausundis on tõdetud, et seenel olles eksitakse kiiremini kui marjul (Västriik 1998: 1). Mõtet edasi arendedes leidsin enda poolt kogutud tekstidele tuginedes, et seenel olles eksitakse ka tihedamini kui marju korjates. Seenel olles eksimist mainiti kolmel korral (vt kogemuslugu 1, kogemuslugu 3, kogemuslugu 4) ning marjul olles mainiti eksimist ühel korral (vt kogemuslugu 5). Samuti toimusid kõik minu poolt kogutud eksimislood päevasel ajal, mis on antud töö raames varasemalt käsitletud autorite vaateid arvestades eriskummaline.

Eksitavad kohad

Sageli mainitakse eksitavana just konkreetseid kohti, seega on eksimise põhjustajaks peetud ka negatiivset või muidu anomaalset energiat kandvat eksitavat kohta. Vadja kultuuris on levinud arvamus, et eksitab paha. Kõneldakse paha jälgedele sattumisest ning viidatakse pahadele kohtadele metsas, mis pööravad eksima või panevad inimese ringiratast kõndima. (Västriik 1998: 1)

Järeldan, et kogejate arusaama kohaselt on maal teatud laadi energia, mis mõjutab inimese elu otseselt ning tegemist on faktoriga, millega tuleb arvestada, tahtmaks elada täisväärtuslikku ning maaenergia poolt juhtimatut elu. Kristel Kivari on oma veesooni ja maakiirgust puudutavas doktoritöös enda kogutud materjali baasil sarnaste järeldusteni jõudnud. Nimelt mõjutavad veesooned ning energijaoned tugevalt inimese tervist. Magades veesoontel risti, riskib inimene krooniliste haiguste, valude või vähiga. Maja ehitamine ebasobiva energiaga paigale võib olla põhjuseks ehitise enneaegsele lagunemisele või perekondlike suhete halvenemisele. (Kivari 2016: 77) Kivari mainib, et agraarses Eesti ühiskonnas oli levinud arusaam, mille järgi kohad “talletavad” endas sündmusi, mis on antud kohtades varasemalt juhtunud (Kivari 2016: 51).

Eksitajakogemusi seostatakse pärimuses ka ebatavalisel moel surnud inimeste surma- või matmispaigaga. Eesti rahvauskumuste kohaselt on hukatud lapse nuttu kuulda ka peale lapse surma ning otsides hääle asukohta on tõenäoline leida lapse surnukeha. Tapetud last on eesti pärimuses kujutatud ka kohahaldjana, kus surnud laps on üle võtnud haldja motiivid ning näiteks eksitab metsas oma mõjusfääri jäävaid inimesi. (Jürgenson 1998: 1) Seega võib oletada, et koht, kus laps hukati, on talletanud endasse lapse surma sümboliseeriva negatiivse energia, ning käitub seetõttu anomaalse paigana. Kui eeldada, et negatiivsed sündmused avaldavad paigale negatiivset mõju, siis loogiliselt mõeldes peaks enamus ohvriterohkeid lahinguvälju olema ülimalt negatiivse “auraga”. Reaalses elus on anomaalsete paikade pärimus siiski vähem levinud kui paigad, kus sõdurid on inimkonna ajaloo jooksul oma elu jätnud. Surnud inimese vaim kui eksitaja väljendub järgnevas kogemusloos:

Jutustaja on olnud Maarjas (Väike-Maarjas) ööd ja sööl räägitud, et peremees eksinud õhtul oma kopli lepikusse ja see lepik pole olnud kuigi suur. Sääl tulnud eksinu juurde üks mees ja ütlenud: “Ma olen sinu vend, kes sind eksitab.” Mehele kuulnud see väga kummaliselt, kuna ta ise ei teadnud kadunud venna olemasolust midagi. “Aga sinu ema murtses mind tüdrukupõlves ja sellepärast sa minust ei tea. Vii emale pailu terviseid ja ütle, et matku ta mind maha.” Mees läinud koju ja rääkinud emale, ema kraapind midagi leest ja pannud rohuaeda mulla sisse. Aga surmatunnike jõudnud kätte ja ema surnud ise ka sinnasamasesse paika. Vat nõnna on neid aldjaid kua siis... (Hiimäe 2015: 23) ERA II 13, 141/2 (19) <Simuna khk., Salla v. – R, Viidebaum <Hans Princken, 67a. (1929)

Jürgensonile tuginedes annab probleemile loogilise seletuse asjaolu, et vastsündinul pole ühiskonda integreerimise riitust veel toimunud, seeläbi ei kuulu ta ka teispoosuses ühtegi ühiskonda, ning jääb negatiivse energiana inimesi mõjutama (Jürgenson 1998: 1). Anomaalse paiga juures eksimist kajastab hästi järgnev kogemuslugu:

Haigu Roog, Kerevere u. Anni talu, 78a. vana – tema heinamaal on hiiesaad, milled alla on surnud maetud. Seal on üks suur kivi, sinna peab ära eksima, selle eksimise vastu tuleb ümber kivi vedada. ERA II 281, 453/5 (2) < Kihelkonna khk ja v. Kuraevere < E.Koti 1940

Maetud surnuks võib eelnevale tekstile toetudes olla tapetud vastsündinud laps, keda pole surnuteilma vastu võetud ning on jäänud kohalikuks kohahaldjaks. Tekstis kajastuvat ümber kivi vedamise motiivi võib vaadelda kui ümber kivi tehtavat kaitseringi. Reet Hiimäe mainib, et kaitsemaagilise piiramisega on varasemas eesti rahvausundis märgistatud ala, millele ebasoovitavatel jõududel polnud luba siseneda (Hiimäe 2012: 31). Paha koha teemalist kokkulangevust leiab ka Monika Tenno käest kogutud eksitaja kogemusloost (vt lugu 1) ning minu enda poolt läbi elatud üleloomulikus kogemuses (vt isiklik lugu 1):

Isiklik lugu 1

Käisin õhtusel ajal metsas jalutamas. Pimeduse peletamiseks oli taluhoonest kaasa võetud vanaaegne petrooliumlamp. Laternaga metsast talu poole tagasi jalutades kustus korraga lambis leek ning lamp ei tahtnud enam uuesti süttida. Tunne oli tollel hetkel selline nagu oleks keegi laterenas leegi ära puhunud. Eeldasin, et lambist on petroolium otsa saanud ning jätkasin oma teekonda pimeduses. Taluõuele lähenedes otsustasin laterna uuesti põlema panna ning minu imestuseks läks latern väga kerge vaevaga uuesti põlema. Samaaegselt oli minu teekonda metsatukast taluni jälginud minu sõber, kes parajasti taluhoone ees suitsu tegi. Esimese asjana küsis ta minult, et kuidas ma sellises pimeduses puu otsa ehitatud “vahitorni” üles leidsin ning kuidas seal ka vaade oli. Tema silmade läbi polnud latern terve teekonna vältel kordagi kustunud, vaid liikus mööda teed rahulikult “vahitornini”, seejärel redelist üles puu otsa ning peale väikest pausi uuesti mööda redelit alla. Tänaeni ei ole ma seal vahitornis kordagi käinud ega mööda redelit puu otsa roninud.

Mõlemad lood juhtusid sama metsatuka vahetus läheduses, mis annab alust arvata, et tegu on “paha” paigaga. Osaliselt võis eelnevas loos rolli mängida folkloorne etteantus. Minu teadlikkus, et tegemist on “paha” paigaga võis mõjutada minu kogemust või sündmuse tõlgendust.

Eksitaja

Eesti rahvausundis hõlmab eksitaja mõiste nii eksitavat kohta või väge, mis inimest otseses kui ka ülekantud tähenduses oma rajalt eemale juhatab, kui ka üleloomulikku vaimolendit, põhjustades inimesele nii head kui halba. Eksitajaks nimetatud fenomeni kohtab kõige enam Lõuna-Eestis, kuid sarnaseid lugusid on pärit ka mujalt. Eksitaja (*essitājā, eskus, virp, võrgitaja, vidaja*) nimetuses kajastub otseselt eksitaja põhiline tegevus – inimese eksitamine. (Jürgenson 1995: 1) Ülle Kärner on oma kogemuslugudele toetudes leidnud, et naised ja mehed osalevad eksimises peaaegu võrdselt (Kärner 1996: 196). Samuti on eksituses oleku aeg ülimalt varieeruv. Mõnedel juhtudel tundub, et lühikese aja jooksul läbitakse tohutud vahemaad (Kärner 1996: 194). Kaudselt kaasneb eksitajaga ka eksitaja maagia alla sattunud inimeses vaimse segaduse tekitamine, mistõttu võib eksida ka kohtades, kus inimene igapäevaselt oma aega veedab. Jürgensonile ning Kärnerile toetudes võib väita, et eksimine võib toimuda ka väljapool metsa. Eksitaja võib tegutseda ka soos, karjamaal, taluõuel või muudes lagedates paikades (Kärner 1996: 193). Isiklikult kogutud materjal kajastab küll ainult metsaga seotud eksitajalugusid, kuid Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivist leitud kogemuslugu kinnitab väite tõesust.

Käisin karjas. Sattusin eksitaja küüsi. Olen keset karjamaad. Ikka karjavõsavahesse tagasi. Sihtkohta ei jõua. RKM II 348, 376(42) < Äksi, Kõdu k. – Anu Korb < Hilde Kütt, 75. a. (1980).

Eksitaja puhul tuuakse välja just asjaolu, et ta põhjustab eksimist eksijale tuttavates kohtades (Jürgenson 2010: 1). Loogiliselt mõeldes ei ole võimalik eksida tuttavas kohas, kus ka kinnisilmi orienteerumine ei valmista raskusi, seega on sellist nähtust rahvausundis vaadeldud kui miskit üleloomulikku. Eksimist tuttava koha pealt kirjeldab järgnev kogemuslugu:

Eksitajad on jah küll. Metsas eksid ära. Oled nagu tuttava koha peal, aga välja ei saa. Tuleb minna sinnapoole, kus puul sammalt rohkem on. Siis saad välja. RKM II 348, 302 (25) < Äksi, Tobivese al, - A. Korb < Alma Uibu, s. 1895.a (1980).

Ülle Kärner on pärimustekstide põhjal üldistanud, et eksitaja käest pääsemise korral on pääsenutel tunne, justkui oleksid nad varem käinud kinnisilmi (Kärner 1996: 189). Väitele annab kinnitust minu enda kogutud kogemuslugu, kus naine koeraga päevasel ajal seeni korjates tuttavas metsatukas ära eksis.

Kogemuslugu 1.

Korjasin taluõuest umbes 300 meetri kaugusel olevast metsatukast koos koeraga seeni. Kiusu pärast kordasin endamisi mõttes “essutaja-kessutaja” mantrat. Oli päevane aeg. Ühtäkki olin täiesti eksinud, ei leidnud enam koduteed. Auto signaali peale sain lõpuks õige suuna kätte. <Võru, Saaterinna nulk, <Perdaku küla - Hendrik Valgma < Monika Tenno 47a 2019 oktoober

Aivar Jürgenson on Eisenit tsiteerides osutanud et rahva ettekujutuse kohaselt avaldab eksitaja negatiivset mõju nendele inimestele, kes on eksinud üldkehtivate moraalinormide vastu, oma tegevusega kaitseb eksitaja metsa ning seal elavaid asukaid (Jürgenson 2010: 1). Eksitaja kui moraalivalvaja motiivi võib leida ka eelkäsitletud kogemusloos, kui eksitajat narrival viisil enda ette korrutati. Eksitaja nime kaudset rüvetamist pole varasemad minu poolt vaadeldud autorid käsitletud, ehk tegu on uudse motiiviga eksitaja fenomenis.

Eksitaja puhul võib täheldada mitmeid sarnaseid jooni metsahaldjaga. Jürgenson juhib enda poolt refereeritud materjalile tuginedes tähelepanu asjaolule, et kogemuslugudes kirjeldatakse eksitaja häälitsemist, tavaliselt teeb eksitaja metslooma või linnu häält. Üldlevinud arusaam oli, et metsas tuleb vaikselt olla. Arvati, et kui inimene karjub, karjub haldjas vastu ning häälele järgnedes eksib inimene ära. Vaikimise nõue kehtib eriti õhtul ja öösel. (Jürgenson 2010: 1) Ülle Kärner oma kogemuslugude põhjal kirjutanud, et peamiselt eksitakse oma teelt eksitaja mõjul ajavahemikust õhtust varavalgeni, mis põhjendab seesugust vaikimisenõuet (Kärner 1996: 202).

Minu poolt kogutud kogemuslood kajastavad eksimisi päevasel ajal. Taali Linnumetsa näitel oli ilm mõlema eksimisjuhtumi ajal pilvine. Seega ei saa eranditult öelda, et peamiselt eksitakse

vaid õhtust varavalgeni. Tegemist võib olla tänapäevase muutusega eksitaja fenomeni kirjeldamises või on minu poolt kogutud kogemuslood oma ajalises aspektis erandlikud. Paradoksaalne tundub aga asjaolu, et mitte üheski minu kogutud kogemusloos ei toimunud tegevus õhtul ega öösel.

Aivar Jürgenson juhib tähelepanu, et M. J. Eiseni näitematerjal pärineb peamiselt Mulgimaalt, kus tema sõnade järgi on eksitajateks hulkuvad hukatud tüdrukulaste hinged. Eisen toob välja mitmes pärimustekstis esineva uskumuse, et kui haldja tee peaks inimese omaga ristuma, siis eksib inimene ära. (Jürgenson 2010: 1) Tõlgendusele annab kaalu Ülle Kärneri korjatud kogemuslugudele tuginev arusaam, kus eksimise põhjuseks on peetud sattumist *vanahalva* või vanapagana jälgedele (Västriik 1996: 190). Antud motiivi kohtasin ka enda poolt kogutud kogemusloos:

Kogemuslugu 2.

Perdaku küla poolt talu poole jalutades nägin enda eest risti üle sõitmas jalgrattaga naisterahvast. Rada, mida mööda naisterahvas sõitis, on praeguseks ajaks ümber tehtud Eesti-Venemaa piiri tähistavaks liivaribaks. Varasemal ajal oli ka tegemist üsna liivase rajaga. Liikudes kohani, kus jalgaratturit märgati, ei olnud liival aga ühtegi jälge, ning naisest polnud kuskil ühtegi jälge. Pidasin kaduvat naitserahvast eksitajaks ning ei söendanud üle naise teekonnast tekkinud mõttelise joone minna, kartes ära eksida. <Võru, Saaterinna nulk, <Perdaku küla -Hendrik Valgma < Indrek Tenno 51a 1993 juuli.

Abinõud eksimise ja eksitaja vastu

Maride kultuuris on kombeks eksimise korral parem jalanõu vasakusse jalga panna, et koduleid leida (Masing 1998: 197). Mitmes vanemas pärimustekstis on märgitud, et eksimise vältimiseks oli tarvilik kaasa võtta tükk leiba, mis sama tervelt koju tagasi toodi (Hiemäe 2012: 89). Jürgenson on enda poolt käsitletud kogemuslugudele toetudes välja toonud, et maagilised võtted eksimise vältimiseks on põllepaelte keerduidumine ning mahasülgamine enne maa peale istumist (Jürgenson 1995: 1). U. Masing on leidnud, et sülg on üldse profülaktilise jõuga kõige

kõrgemal määral. Sülge muudab ohutuks selle, mis on ohtlik või võõras. Sülge näol võis Masingu arvates olla tegemist ka ohvriga, mis anti metsalistele (Masing 1998: 74). Eesti rahvausundis on levinud uskumus, et eksimise korral tuli kanda eri värvi sukki või rõivad pahupidi selga panna, nagu kirjeldatakse ka kahes järgnevas pärimustekstis. Pahupidisuse ja ärapidisuse kasutamist kaitsemaagilise aktina kohtab pärimuses ka muudes kontekstides. (Hiimäe 2012: 44) Enda poolt läbi viidud intervjuudes polnud riiete pahupidi pööramisest ning leiva eksimise vastasest mõjust kuulnud.

Eit rääkis. Tema korjas Võsu apteegile ravimtaimi. Läänud Varetnõmme mustikale. Eksis ära, ei osanud enam välja tulla, et alidjate tied olid. Ja oli jaki siis tagurpidi selga pannud, siis sai välja. RKM II 415, 367 (8) < Haljala khk., Altja k. – J. Oras < Leida Mets, snd 1908 (1989).

Metsalidjad. Nad viand paha jälgedele. Ei sand muidu headele jälgedele, kui pöörati riie pahempidi selga. Ütlesid nägema ka teda. Heinasaadu moodi old, kohisend ja mühisend. ERA II 28, 79 (6) < Lüganeuse khk., Püssi v., Liimala k. < Kõrkküla k. – R. Põldmäe < Mihkel Eero, 81a (1930).

Aivar Jürgenson on antud teemas leidnud omamoodi loogika. Olles sattunud haldja meelvalda ei ole tavalistel seadustel ega tavadel enam kohta. Valitseb tagurpidi seaduslikkus, kus loogilisest ning hindavast mõistusest kasu pole, vaid toetutakse pigem alternatiivsetele meetoditele. (Jürgenson 1995: 1) Eksitaja väe peatab ka meieisapalve, üle risttee minek ja jalge vahelt läbivaatamine (Hiimäe 2012: 202). Eksimise vastu võib aidata ka eksitajale jõu soovimine ning kõrgele puu otsa ronimine, mis tuleb välja järgnevas kogemusloos:

Enamjagu inimesi pidi minema vasakule, kui eksivad, mina paremale. Tahtsime Aburisse minna kahe mehe, saime tee peale tagasi. Paar kilti olime kõndinud. Mu oma naisevend elab metsa ääres ja läks õhtu põllule, et toob kaeravihku lambale ette ja tuleb tagasi: enam ei leia kodu üles. Saab võrra kohta, vaatab, et üks mees saagib puid. Ütles: “Tere jõudu!” ja kui sai need sõnad öelnud, siis langes kate silmade pealt ära ja tundis, et oma õues on ja vend saagib puid.

Ma olin kutt ja käisin karjas ja läksin õega pähklile. Ja eksisime ära ja nii segane, et päike paistab põhjast. Siis ronisin puu otsa, nägin Pandivere ära, siis lõi silmad selgest. See, öeldakse, et oled

haldja jälgedele sattunud, siis eksib ära. Nii võtab segaseks, et päike tõuseb solgiümbrist, nii näed teistmoodi. No mis sa teed! (Hiimäe 2015: 26) RKM II 336, 323/4 (75) < Väike-Maarja khk., Pandivere k. – M. Hiimäe < Alfred Võrnud, 66 a. (1979).

Eksimisest võib vabastada ka haldja noor tütar, kelles peegeldub vastupanuliikuja motiiv. *Kui eksind oli, siis aldjas eksitas ää. Aga aldja kõige noorem tütar vidas välja, tema oli pijasate [eksijate?] peale alastaja, oli ise ka laps.* ERA II 24, 708 (3) < Türi, Väätša v. Lõõla k.

Samuti on eksimise vastu abi autosignaalist või mõnest muust tugevamast helist, mis eksinu õigele rajale juhatab. Sellist abivahendit kasutas pääsemiseks ka minu poolt intervjueeritav inimene. Muidugi saab autosignaal lisanduda pääsemise abivahendite hulka alles sellise perioodi lugudes, mis jäävad aega, kui autode kasutamine on juba levinud.

Kogemuslugu 1.

Korjasin taluõuest umbes 300 meetri kaugusel olevast metsatukast koos koeraga seeni. Kiusu pärast kordasin endamisi mõttes “essutaja-kessutaja” mantrat. Oli päevane aeg. Ühtäkki olin täiesti eksinud, ei leidnud enam koduteed. Auto signaali peale sain lõpuks õige suuna kätte. <Võru, Saaterinna nulk, <Perdaku küla - Hendrik Valgma < Monika Tenno 47a 2019 oktoober

Eksimise vastase abinõuna on välja toodud ka pikalt ühe koha peal istumine, mis väljendub järgnevas kogemusloos:

Too eksimine oli väga imelik. Mul ema kõneles. Ema lännu seenele. Nii eksinu ära, et es saagi välla. Istunu maha. Tüki aegu istunu. Oli oma rehe taga olnu. RKM II 393, 315(2) < Kambja, Lalli k. (sünd. Setu) – Anu Korb < Anni Vessu, u. 75. a. (1985).

Kokkuvõte

Käesolevas bakalaureusetöös vaadeldi eksitaja fenomeni avaldumist eesti rahvausundis. Varasemalt oli aukartus metsa vastu märgatavalt suurem kui tänapäeval, kuid paljudele inimestele on ka tänapäeval mets kõhedust tekitav paik – seda eelkõige siiski näiteks hirmu tõttu puukide ja rästikute ees, kuigi lõplikult pole kadunud ka metsa seostamine üleloomulike vaimolenditega. Vanemas talupojakultuuris mindi metsa kindla eesmärgiga. Tänapäeval ei ole võõras olukord, kus metsas käiakse lihtsalt lõbu pärast kõndimas või tegeletakse metsaradadel spordiga. Antud olukorda võib põhjendada kultuurilise etteantuse puudumisega – inimesed ei ole teadlikud metsas tegutsevaid paranormaalset olendeid puudutavast pärimusest või siis ei usu seda ning seetõttu ei pöörata neile ka tähelepanu. Uurimistöökäigus küsitletud inimestest arvas enamus, et metsa eksitakse vaid juhuslikult ära ning üleloomulikul väel ei ole eksimisega midagi pistmist. Ühe intervjuueeritava sõnul võib antud olustikus süüdi olla Nõukogude Liidu pärand, mistõttu on varasemad Eesti rahvausundis tuntud motiivid unustusehõlma vajunud. Eksimisele leitakse muu alternatiivne põhjus, kuid lugedes võib sellegipoolest kohata vanematele kogemuslugudele omaseid motiive (nt eksitava või paha paiga motiiv, pärast abivahendi kasutamist või teise inimese kohtamist kohene eksimiskohast väljapääsemine). Eksimise vastaseid motiive nagu riiete pahupidi selga panemine ning leiva kaasas kandmine ma enda poolt kogutud kogemuslugudes ei täheldanud.

Minu poolt uurimisobjektiivni jäänud alal ei ole eksitajakogemus enam kaugeltki nii aktuaalne, kui ta oli varasemal ajal. Inimesi, keda küsitleda, et leida mõni kogemuslugu, tuleb läbi kolmandate isikute üles otsida ning laialdast kajastust eksitaja fenomen ei leia. Materjali kogumisele avaldas suurt mõju riigis kehtestatud eriolukord, millest tingituna oli intervjuude käigus tunda inimeste hirmu nakkuse ees. Samuti ei tarvitse inimesed võõrale oma üleloomulikku tõlgendust varmalt esitada, sest tegu on küllaltki isikliku teemaga. Küsitletuid oli väga piiratud hulgal, mistõttu ei ole minu poolt tehtud järeldused ammendavad. Seda olulisem on antud teemaga tänapäeval tegeleda, et näha, kuidas varasemalt eesti rahvausundis levinud fenomen ajas muutub. Näiteks leidsin uudse motiivina *essutaja-kessutaja* mantra kordamise, mis varasemalt pärimuses kajastust ei ole leidnud. Kindlasti on esialgsete järelduste kinnitamiseks vajalik edaspidine põhjalikum materjali kogumine.

Summary

The focus in the following bachelor thesis contains observation of *eksitaja* in Estonian folk religion. In ancient times forest was mostly viewed as a large and terrifying place full of powerful forces. In modern times the main fear is shifted from paranormal activity to fear of snakes and poisonous bugs, but some parts of the old folk religion are still survived to date. Previously peasants had a strict goal in mind when they visited forest. In modern times it is rather common that people visit forest just for fun or for sporting activities. It can be viewed as a lack of cultural feed that would raise the knowledge of paranormal activities, believed to be existed hundreds of years ago. Most of the people interviewed during this project though that getting lost in the forest has nothing to do with paranormal activity. One of the subjects thought that it might be caused by Soviet occupation, causing old traditions to be replaced with new ones. People tend to find an alternative reason for getting lost, but there are still motives from older *eksitaja* themed stories, that stand true to this date (for an example: motive of a “bad” or “evil” place or getting out of the forest after using some kind of aid or after meeting another person). Motives like bringing bread to forest or wearing clothes inside out in order to find the right path didn’t reflect in stories that I collected.

Comparing to previous expeditions to nearby areas *eksitaja* phenomenon was less actual in the regions where I did my research. It was difficult to find suiting people to interview. Big part of the difficulties was caused by the emergency situation set in Estonia in order to keep coronavirus from spreading. The fear and worry about spreading virus may have been the reason why people were not in the right mindset to share their stories with strangers. It is also a very sensitive topic for most of the people. Such stories might be shared with their relatives rather than strangers. Since there was a limited number of respondents it is logical to say that conclusions made in my thesis are not final. In my eyes it is the main reason why this topic should be investigated further to see the changes of *eksitaja* phenomenon in time. For an example, a new motive found during my thesis was a mantra that consisted of repeating *essutaja-kessutaja*. Based on the materials I have used, this kind of motive has not yet been reflected in Estonian folk history. For a further proof of my claims a more thorough expedition is necessary.

Kirjandus

- Arukask**, Madis 2000. Eksimine vадja ja setu rahvakultuuris ning folkloorse etteantuse osa selles. <http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator2/Eksimine.html> 05.05.2020
- Hiiemäe**, Mall 2015. Virumaa vanad vaimujutud. Rakvere – Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Hiiemäe**, Reet 2019. Usundid ja vaimsed õpetused Eestis. Tallinn, Varrak.
- Hiiemäe**, Reet. Mitteverbaalne sündmus kui usundilise jutuloome osa. – *Mäetagused*, nr 62, aprill 2015. Lk. 7.
- Hiiemäe**, Reet 2012. Kaitsemaagia Eesti rahvausundis. Tallinn, Pegasus.
- Honko**, Lauri 1972. Uskontotieteen näkokulmia. Helsinki, WSOY.
- Jürgenson**, Aivar 2010. Eksitaja meelevaldas.
http://eestiloodus.horisont.ee/artikkel3205_3169.html 05.05.2020
- Jürgenson**, Aivar 1995. Eksitaja eesti rahvatraditsioonis.
<http://www.folklore.ee/era/nt/PF3/3Jurgenson.htm> 05.05.2020
- Jürgenson**, Aivar 1998. Taptud laps ja lapsetapmine pärimuses sotsiokultuurilisel taustal
<https://www.folklore.ee/tagused/nr8/lapsetap.htm> 05.05.2020
- Kivari**, Kristel 2016. “Dowsing as a link between natural and supernatural. Folkloristic reflections on water veins, Earth radiation and dowsing practice”. Doktoriväitekirj. Tartu Ülikooli Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond.
- Kärner**, Ülle 1996. Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. H. Valk, E. Västriik (toim). Tartu. Tartu NEFA. Lk. 189-202.
- Laagus**, Aino 1976. Eesti metshaldjas. Studia Metrica et Poetica. B. M. Gasparov, M. L. Gasparov, J. Peegel, J. Põidmäe, M. G. Tarlinskaja, J. Tuldava, R. Veidemann (toim). Tartu. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Lk. 20-29.
- Lõhmus**, Alo. Haldjad eksitavad meid metsa. – *Maaleht*, 31. detsember 2014. Lk 1.
- Masing**, Uku 1998. Eesti usund. Tartu, Ilmamaa.
- Paulson**, Ivar 1997. Vana eesti rahvausk. Usundiloolisi esseid. Tartu, Ilmamaa. Lk. 51–67.
- Rebane**, Kairit. Eksitaja metsarajal. – *Nelli Teataja*. 12. juuni 2018. Lk. 1.

<https://www.nelli.ee/eksitaja-metsarajal> 05.05.2020

Rodenborg, Erik 2014. Skogsrå, makt och sexualitet.

<http://folktrovasen.blogspot.com/2014/09/skriver-hosten-2005-skogsraet-ar-ett-av.html> 05.05.2020

Västriik, Ergo-Hart 2007. Vadjalaste ja isurite usundi kirjeldamine keskajast 20. sajandi esimese pooleni. Alliktekstid, representatsioonid ja tõlgendused. Doktoriväitekirj. Tartu Ülikooli Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond.

Västriik, Ergo-Hart; **Arukask** Madis 1998. Vadja aken. Vaateid vadja rahvausundile ja asustusloole. <http://www.folklore.ee/ri/folkte/sugri/vadja/> 05.05.2020

ERA (Rahvusarhiiv) II 13, 141/2 (19)

ERA (Rahvusarhiiv) II 24, 708 (3)

ERA (Rahvusarhiiv) II 28, 79 (6)

ERA (Rahvusarhiiv) II 37, 540/2 (3-5)

ERA (Rahvusarhiiv) II 217,471 (26)

ERA (Rahvusarhiiv) II 281, 453/5 (2)

RKM (Eesti Kirjandusmuuseum) II 336, 323/4 (75)

RKM (Eesti Kirjandusmuuseum) II 348, 302 (25)

RKM (Eesti Kirjandusmuuseum) II 348, 376(42)

RKM (Eesti Kirjandusmuuseum) II 393, 315(2)

RKM (Eesti Kirjandusmuuseum) II 396, 410/ II (22)

RKM (Eesti Kirjandusmuuseum) II 415, 367 (8)

LISA 1

Hendrik Valgma poolt kogutud kogemuslood

Kogemuslugu 1.

Korjasin taluõuest umbes 300 meetri kaugusel olevast metsatukast koos koeraga seeni. Kiusu pärast kordasin endamisi mõttes “essutaja-kessutaja” mantrat. Oli päevane aeg. Ühtäkki olin täiesti eksinud, ei leidnud enam koduteed. Auto signaali peale sain lõpuks õige suuna kätte.
<Võru, Saaterinna nulk, <Perdaku küla - Hendrik Valgma < Monika Tenno 47a 2019 oktoober

Kogemuslugu 2.

Perdaku küla poolt talu poole jalutades nägin enda eest risti üle sõitmas jalgrattaga naisterahvast. Rada, mida mööda naisterahvas sõitis, on praeguseks ajaks ümber tehtud Eesti-Venemaa piiri tähistavaks liivaribaks. Varasemal ajal oli ka tegemist üsna liivase rajaga. Liikudes kohani, kus jalgaratturit märgati, ei olnud liival aga ühtegi jälge, ning naisest polnud kuskil ühtegi jälge. Pidasin kaduvat naisterahvast eksitajaks ning ei söendanud üle naise teekonnast tekkinud mõttelise joone minna, kartes ära eksida. <Võru, Saaterinna nulk, <Perdaku küla - Hendrik Valgma < Indrek Tenno 51a 1993 juuli.

Kogemuslugu 3.

Olin hästi tuttavas metsas seenel ja ühtäkki sain tundmatu koha peale välja. Sain tee peale ja sealt ei osanud kuhugi poole minna, oli pilvine aeg. Olin paigal ja järsku nägin liiva peal, et olid meesterahva kingajäljed ja hakkasin neid mööda minema, sain natukene minna ja oli tuttav koht ees. Jäljed tõid mind koju. <Võru, Saaterinna nulk, <Perdaku küla - Hendrik Valgma < Taali Linnumets 67a. ~2000. a.

Kogemuslugu 4.

Olin Poligoni peal seenel ja siis oli tuttav läks koju, pani mind metsas maha ja ütles, et 3-4 tunni pärast tuleb järgi ja toob koju. Siis ma eksisin Poligoni peal ära, ei saa aru kus ma olen, oli väike koerakene kaasas. Ilm oli pilvine. Siis hakkasin hõikuma ja keegi hõikas vastu. Hakkasin hääle peale minema ja meeste hääli oli. Sain veel natukene tiirutada, mägine oli ümber ja vaatan et üks

mees seal korja seeni seal kus see Poogani (järv) tee on. Vaatan tuttav mees ja mees ütles mine siit otse ja siis saad tee peale, ja ei olnudki tee pealt kaugel. <Võru, Setomaa vald, < Perdaku küla - Hendrik Valgma < Taali Linnumets 67a ~2000. a.

Kogemuslugu 5.

Tea Korela rääkis, et tema ema Anna Korela läks mustikale, korjab, korjab tõstab pea üles ja ei oska koju minna. Hakkas suvaliselt kõndima ja Kundruse külla jõudis välja, ja siis tundis ära kelle maja see on. . <Võru, Setomaa vald, <Kundruse küla - Hendrik Valgma < Tea Korela 52a ~1980. a.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Hendrik Valgma,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Eksitaja Eesti rahvausundis: eksitajakogemuse muutumises ajas Setumaa pärimuse näitel,

mille juhendaja on Reet Hiimäe, PhD,

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 09.05.2020